

МУРАТАЛИЕВА У.Т.

¹Ош мамлекеттик университети, Ош, Кыргыз Республикасы
¹Ошский государственный университет, Ош, Кыргызская Республика

MURATALIEVA U.T.

¹Osh State University, Osh, Kyrgyz Republic
muratalieva.u@[mail.ru](mailto:muratalieva.u@mail.ru)

ЭЛДИК ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЛАРДА КАРА РИТОРИКАНЫН БЕРИЛИШИ

ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ЧЕРНОЙ РИТОРИКИ В УСТНЫХ НАРОДНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ

REPRESENTATION OF BLACK RHETORIC IN ORAL FOLK WORKS

Макалада кара риториканын адам турмушуна таасир этүүсү тууралуу кеп козголот. Элдик оозеки чыгармаларда кара риториканын берилишине токтолуп, аларды чечмелеп берилет. Табиятта болуп жаткан бардык жагдайга ар ким акылынын жетишинче баа берүү аракетинде болгон мындай реалдуу чындыктын таанып биле элек маселелерин башкалардай эле байыркы кыргыздар сыйкыр же магия менен байланыштырышкандыгын эске салып, каргыштардын кайсы бир деңгээлде дидактикалык, тарбиялык жуктуу көтөрүп тургандыгы тууралуу кеп козголот.

Өзөк сөздөр: каргыш, кошок, фольклордук чыгарма, чечендик өнөр, сөздүн мааниси, бата, кара чечендик.

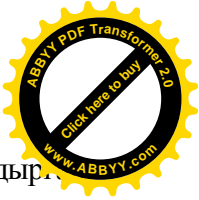
В статье рассказывается о влиянии черной риторикой на жизнь человека. В устной народной речи акцент делается на предоставлении черной риторикой и их интерпретации. Напоминая о том, что древние кыргызы связывали с магией или волшебством такие доселе неузнаваемые вопросы реальной действительности, в которых каждый разумным образом пытается оценить все происходящее в природе, речь идет о том, что проклятия несут в какой-то степени дидактическую, воспитательную нагрузку.

Ключевые слова: проклятие, кошок, фольклорное произведение, ораторское искусство, значение слова, благословение, черная оратория.

The article describes the influence of black rhetoric on human life. In oral folk speech, the emphasis is on providing black rhetoric and their interpretation. Recalling that the ancient Kyrgyz associated with magic or sorcery such hitherto unrecognizable questions of reality, in which everyone tries to assess everything that happens in nature in a reasonable way, we are talking about the fact that curses carry to some extent a didactic, educational burden.

Key words: curse, koshok, folklore work, oratory, meaning of the word, blessing, black oratorio.

Алмустактан бери адам баласы пикир алышуунун кызматын аткарып келе жаткандыктан эл арасында колдонулуп келе жаткан ар бир сөздүн миндеген кылымдык тарыхы бар. Сөздүн сыйкырдуу күчүн изилдөө ары кызыктуу жана актуалдуу да болуп саналат. Ырас, алардын эң алгачкы үлгүлөрү кандай болгонун толук билбесек да улуттук фольклордук чыгармаларда сакталып калган маани-маңызына таянып, ар бири кандай жолду басып өткөнүн эл арасында орун алган салт-санаасын, үрп-адат, улуттук-этнографиялык түшүнүктөрдү, турмуштук өзгөчөлүктөрү туюндурган түрдүү маанилерин, бир мезгилде жаралган ишенимин, жашоо-турмушуна баа берген философиялык дүйнө таанымын,

психологиялык өзгөчөлүктөрүн, коомдук жана маданий карым-катыштарын чагылдырып, көркөм казынасындагы лексикалык номинативдерден баамдоого болот.

Калк арасында бүгүнкү күнгө чейин орун алып келе жаткан социумдук кызыкчылык - каалоо, тилек, бата, каргыш, ж. б. айтымдар жөнүндө түрдүү көз караштар айтылып, алар ар кыл формада ар түркүн кепте орун алганы менен алардын тексттик маани-маңызы оозеки адабий үлгүлөрдүн адабий-эстетикалык жактан таасир этүүчү табиятына карай колго алынган болбосо лингвистикалык жактан сөзгө алына электигин эскерте кетели. Чечендер жана чечен сөздөр сөз маданиятын, сөз өнөрүнүн көркөм дөөлөттүк туундуларын, оозеки чыгармачылыктын өнүгүүсүнүн туу чокусуна айланган кыргыз фольклорунда бардык жанрлар, түрлөр боюнча жетекчиликке алышкан жана өзүнүн кийинки муунга мурас катарында үйрөтүп калтырышкан.

Кыргыздардын жазуу-сызуусу жок мезгилиндериндеги турмушунда чечендик өнөр зор коомдук-саясий социалдык кадыр-баркка ээ болгон. Ал өнөр фольклордун башка жанрларынан айырмаланып, уруучулук жашоо шартындагы иш башкаруучуларда, доо чечмей процесстеринде, дипломатиялык мамилелерде чечүүчү мааниге ээ болуп, калыс, акылман, чечен адамдардын чыгышына шарт түзгөн. Ошондуктан эл ар дайым чечендерди жана чечен сөздөрдү оозеки сөз өнөрүнүн бийик сереси катары кастарлоо менен аларды кийинки муундарга эстетикалык мурас, байлык катары тартуу кылып келишкен.

Элдик оозеки көркөм сөз үлгүлөрүндө туруктуу жанр, көркөм сөздү үлгү катары жашап калуу укугуна жетишкен ар бир чыгарманын жалпы адамзаттык маселелерге багытталган идеясы, багыты, тарбиялык, коомдук мааниси болот. Каргыштар жалаң жок кылуу, майып кылуу, өлүмүн тилөө сыяктуу жамандык, ниет, терс жыйынтыктарды көздөйт. Бул жагынан алганда, аны изилдештин, келечек үчүн, илим үчүн пайдасы барбы деген суроо туулушу мүмкүн. Бирок кыргыздарда байыртадан “Атанын сөзү-ок” деп, каргышка калуудан сактанып, ата-энени, улууну урматтоо, кичүүнү ызаттоо, адамдарды назарын сындырбоо сыяктуу калктын жазылбаган эреже-жоболоруна жат жүрүм-турумда болбоого аракет кылышкан. Бул каргыштардын кайсы бир деңгээлде дидактикалык, тарбиялык жүктү көтөрүп тургандыгынан кабар берет.

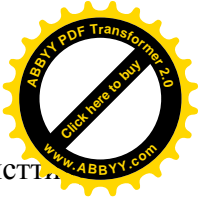
Каргыш – адамдын күнүмдүк жашоо процессинде жек көрүү, өч алуу, ич күйүү сыяктуу психологиялык абалдын курчушунан улам элибиздин ишенимдерине негизделип айтылган каада-салт ырларынын бир түрү. Термин кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө “... бирөөгө жамандык тилеп, каргап айтылган сөз” [1, 116-б]. деп сыпатталса. Ал эми адабиятта: Каргыш-бирөөгө карата каргап айтылган сөз ”бирөөлөрдү каргоо, жектөө, аларга жамандык тилөө үчүн жаратылган элдик оозеки чыгармалардагы лирикалык жанрдын бир түрү” [2, 176-б]. деген аныктамалар берилет.

Сөздүн маанисинин курчтугу, октой тике, так айтылгандыгы менен адамдын психикасына, ал тургай тагдырына таасир берген каргыштар фольклордук чыгармалардын тулкусу түрүндө эпикалык мурастарда кеңири учурайт.

Бирөөгө карата жаман тилек менен айтылган каргыштар “Манас” эпосунун көркөм түзүлүшүндө көп колдонулат. “Байыркы доорлордо кыргыздарда Көкө Теңир түшүнүгү жашап, аны Кудайдын деңгээлинде таанууга чакырган” [2, 58-б]. деп Ч.Валиханов айткандай Теңир түшүнүгү эпосто арбын кезигип, айрыкча каргыш жана антта көп колдонулган. Бул көпчүлүк түрк элдери сыяктуу кыргыз элинин Теңирге сыйынышын мүнөздөйт. Мындан улам бүгүнкү күндө дагы “Теңир урсун!”, “Төбөсү ачык көк урсун!”, “Асман түшүп кетсин !” деген сыңары каргыштардын Теңирдин аты менен байланышта айтылып келет.

Сөздүн маанисинин курчтугу, октой тике айтылгандыгы, тактыгы менен ошол учурда адамдын психикасына, багытталган адамдын тагдырына таасир берген каргыш ырлары фольклордук чыгармалардын тулкусунда, айрыкча арман, кошок, дин ырларында, эпикалык поэмаларда, эпостордо кеңири учурайт.

Бирөөгө карата кара санатайлык, ич күйүү, өч алуу, көрө албастык, жек көрүү сыяктуу психологиялык абалдардын курчушунан улам жамандык кырсык, тилөөдө айтылуучу рифмалашкан жана ритмдешкен сөз, бир , эки сап же бир нече ыр түрмөктөрүнөн турган фольклордук чыгармаларды каргыштар деп атоого болот. Каргыштар элибиздин байыркы мезгилдеги табият сырларын аңдап түшүнө албаган баёо

мезгилиндеги табият сырларын андап түшүнө албаган баёо мезгилиндеги анимисттик, тотемдик, культтук ишенимдерге негизделип пайда болуп, мезгилдин өтүшү менен улам өзгөрүүлөргө учураган. Мунун негизинде диндин жайылышы менен каргыштар диний-мистикалык мүнөз алып, бүгүнкү күндө дагы динди катуу тутунган элдерде курч мүнөзгө ээ экендиги байкалат.

Каргыш айтууда диний, коомдук, психологиялык тараптар сакталып, багышталган адамга психологиялык жактан сөзсүз таасир берет. Анын орундалышы Кожожаштын аскада калышы, Курманбектин жоо колунан найза жеп мерт болушу сыяктуу эпикалык чыгармаларда далилденсе, чыныгы жашоодо Женижоктун бирөөнүн зайыбын күч менен тартып алышы, андан каргышка калып баласыз өтүшү сыяктуу тарыхый чындыгы бар окуялар менен тастыкталып олтурат. Элдик ишенимде каргыштын ким тарабынан айтылгандыгы, кандай айтылгандыгы анын оор-жеңилдигин белгилеп, орундалышы, багышталган адамга тийүүсү же тийбеши аныкталган. Айрым учурларда каргыш жаман окуяларга, кырсыктарга кириптер кылуу, жок кылуу, майып кылуу сыяктуу жаман тилектерди тилөө максаты болсо да, каргышка калбоо үчүн жазылбаган элдик эреже-жоболордон чыкпоо, улууну урматтоо, кичүүнү ызаттоо, уурулук, алдамчылык, сүткорлук сыяктуу терс көрүнүштөрдөн алыс болууга далалаттандырган тарбиялык мааниге ээ.

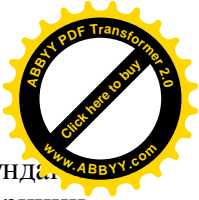
Атанын мындай нараазычылыгы күчөп, Телтору атты сурап келген жигиттерине карай өз канынан жаралган баласынан дүйнөнү артык көрүп, ач көздүгү, ичи тардыгы чолок ойлуулугу менен Тейитбек Курманбекти каргайт:

Жаман аттуу ханыңдын,
Жаралуу кылсын жүрөгүн.
Бардык калмак ханыңдын,
Баса сайсын жүрөгүн,
Кара таандай калмактар,
Катырсын таштай тилегин.
Көп калмактар ханыңды,
Көк бөрү тартсын талаалап.
Жүрөгүн найза аралап,
Жүлүнүн кошо жаралап,
Жүрөгүнөн кара кан,
Көбүктөсүн салаалап. [3, 164-б].

Ат бермек түгүл, каргышы менен узатат. Көрүнүп тургандай, Тейитбектин каргышындагы башкы ой Курманбектин калмактар менен урушта жеңилип, андан найза жеп өлүп, алтын капка шаарын калмактар бассын дегени. Бирок ошол ойду айтуу үчүн “жаралуу кылсын жүрөгүн”, “баса сайсын жүрөгүн”, “катырсын таштай тилегин”, “көк бөрү тартсын талаалап”, “жүлүнүнөн кара кан, көбүктөсүн салаалап” деген саптар менен негизги ойго жаңы күч берген. Атасынан Телтору аты колго тийбей, калмактарга каршы жоого аттанган Курманбек Дөлөндөн найза жеп өлгөндө, Канышай жолдошун жоктоп ыйлап, Тейитбекти минтип каргайт:

Бербей койгон дүнүйөң
Ыгымына жарасын,
Карга кузгун таласын.
Бербей койгон Телтору ат
Малайларга жарасын.
Кудай аткан куу какбаш,
Эшигинен жем таппай,
Бирөөнүн көзүн карасын [3, 196-б].

Мында жолдошунан айрылып, жаны ачыган Канышайдын Курманбектин өлүмүнө себепкер атасын каргап, аяган атын малайлар минип жоорутушун, каткан дүнүйөсү кара ашына жумшалып калышын тилейт. Эпостогу каргыш ырлары кыргыз элиндеги каргыш ырларынын кеңири жайылган формаларынан болгон кайым айтышуу, каргоо жана ага карата жооп берүү иретинде өнүккөнүн көрүүгө болот. Жогорудагы эпосто каргыш конфликтти кульминациясына жеткирип, окуянын андан ары чечилишине негизги себеп катары кызмат өтөп турат. Ал эми айрым кенже эпосторубузда каргыштар бүтүндөй бир

турмуштук сценада чагылдырып берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Кыргыз кенже эпосторунда байыркылык мүнөзгө ээ болгон “Эр Төштүк” эпосунда мифологиялык образ перинин кызы Айсалкын менен Төштүк зайыбы Кенжекеге жолугуп, “Экөө тең эр экен, билер-билбес экөөнүн күнүлүгү бар экен” Кенжеке Эр Төштүктү бир чети кызганып, какшык ыргыта сүйлөгөндө, эпосто: “Эрдинде сөөлү капкара, тилинде мөөрү бар экен, каргышы ката кетпеген, кара саат жан экен”- деп сүрөттөлгөн перинин кызы Айсалкын беш күндүк бул дүйнөдө Төштүк сеники болсо, тиги дүйнөдө мен алам”- деп, каргыш менен жооп кылат:

“Эламандын Эр Төштүк,
Эрдигинен оолуксун, долу!
Эмгекке башы жолуксун, долу!
Ардактаган Төштүгүң,
Жер үстүнөн айрылып,
Жер астында кор болсун, долу!
Арка чачың өрбөй кал, долу!
Антташканың сырттанды
Алты жыл катар көрбөй кал, долу!
Сырттаның көрбөй зар болгун, долу!
Жети жылы саргарып,
Тирүүлөй жесир болуп кал, долу!
Өлбөй житпей кайрылчы долу!
Сырттанымдан айрылчы, долу!
Сырттан эр кетсин талаага, долу!
Сенин дүнүйөң калсын балаага, долу! [3, 1202-бб].

Каргыштагы “Эрдигинен оолугуп, эмгекке башы жолугуп, бул дүйнөдөн өтүп, тигил дүйнөнүн кордугун көрсүн” деген ойду бир катар сүрөттөмөлөр менен берет. Сырттаныңды “Алты жылы көрбөй кал !”, “Жети жылы саргарып, тирүүлөй жетим болуп кыйнал!” деген оюн, “долу” деген редиф менен улам күчтөндүрүп ойду тереңдетип турат. Мындан сырткары, эпостон мифологиялык мотивди ачык байкайбыз. Анда: “Ардактаган Төштүгүң, жер үстүнөн айрылып, жер астында кор болсун, долу!” деген ой бар. Муну менен мурдатан калыптанып калган, көпчүлүк эпостордо, чыгармаларда кезиге бере турган салттык мүнөздөгү каргоонун үлгүлөрү да колдонулган: “Арка чачың өрбөй кал, долу, антташканың сырттанды, алты жыл катар көрбөй кал, долу!” Демек, “Эр Төштүк” эпосунда каргыштар бүтүндөй бир чыгарманын эпизодун ээлеп, түрдүү ыкмада, формада берилип, сюжеттик окуяларды тереңдетип, кайсы бир деңгээлде анын өнүгүшүнө зор роль ойноп турат. Бул айрым чыгармаларды каргыш негизги делген эпизоддорду ээлеп, чыгармадагы негизги берейин деген ойго жетүүгө жардамчы күч катары кызмат кылат. Башкача айтканда, сюжеттеги окуяларды бирин экинчиси менен байланыштырып, окуянын андан кийинки окуяга өтүшүнө кошумча кызматты аткарат.

Адабияттар тизмеси

1. Абдылдаев Э. Кыргыз фольклорунун тарыхынан [Текст]: сын макалалар / Э.Абдылдаев. – Фрунзе: Кыргызстан,1983.-96 б.
2. Валиханов Ч. Собрание сочинений [Текст]: в 5 т. / Ч.Валиханов.- Алма-Ата: Гл.ред.Каз.Сов.энцикл.,1985. - Т.1. - 432с.
3. Эр Төштүк [Текст]: эпос / түз.: К.Кырбашев; А.Акматалиевдин жалпы ред.астында.- Бишкек: Шам,1996. - 256 б. (“Эл адабияты” сериясы, 1-тому).